

ЗМІСТ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ЗА ІСПАНСЬКИМИ ПЕДАГОГІЧНИМИ ТРАКТАТАМИ МЕЖІ ХІХ–ХХ СТ

THE CONTENT OF MORAL EDUCATION IN SPANISH PEDAGOGICAL TREATISES AT THE TURN OF THE XIX–XX CENTURIES

У статті представлено результати аналізу змісту морального виховання, відображеного в низці педагогічних трактатів, виданих відомими освітянами в різних містах Іспанії у 1890–1910-х роках. У цих працях, призначених для підготовки вчителів шкіль початкового навчання, висвітленню питань морального виховання відводилася значна увага. Автори педагогічних трактатів – добре знані й шановані викладачі вчительських шкіл – П. Креспі, П. Мартінес Палао, П. Діас Муньос, Р. Бланко Санчес, Х. Фернандес-Хіменес, Г. Рекуеро Гарсія та інші – намагалися детально схарактеризувати цілі, складники, засоби і методи морального виховання, що могло би стати в нагоді шкільному вчителю. На їхнє переконання, моральне виховання має спрямовуватися на розвиток моральних здібностей, даних людині від природи, що передбачає формування моральної свідомості, моральних почуттів і волі.

В іспанських педагогічних трактатах межі ХІХ–ХХ ст. окреслювалися такі концепти: «моральна свідомість», «моральні почуття», «воля», «мотиви поведінки»; визначалися шляхи й засоби формування моральної свідомості, моральних почуттів і волі; наводилися педагогічні поради й настанови щодо правильного спрямування процесу морального розвитку особистості. Визначні іспанські педагоги, наставники учительства, доводили, що поза моральним вихованням у людини не сформуються добродійні мотиви й наміри поведінки, не розвинеться сила волі, не укріпиться характер. Вони вносили до змісту морального виховання навчання школярів моральних приписів і релігійних заповідей, розуміючи, що «моральне виховання» – набагато ширший процес за «моральне навчання». У процесі морального виховання мала не просто постати особистість із розвинутою моральною свідомістю, але ця особистість мала визнаватися й шануватися в суспільстві завдяки своїй добродійній поведінці, завдяки своїй суспільно корисній діяльності. В іспанських педагогічних трактатах межі ХІХ–ХХ ст. визначався цілий спектр моральних і соціальних обов'язків, необхідних для підтримання суспільного благоденства, які належало засвоїти вихованцям шкіль початкового навчання.

Ключові слова: іспанські педагогічні трактати, іспанські педагоги, моральне виховання, зміст морального виховання,

моральні здібності, моральна свідомість, моральні почуття, воля.

Some results of the analysis of the content of moral education, reflected in a number of pedagogical treatises published by famous educators in different parts of Spain in the 1890s and 1910s, are presents in the article. In Spanish pedagogical treatises intended for the training of primary school teachers the coverage of moral education was given great attention. The authors of pedagogical treatises – well-known and respected teachers P. Crespi, P. Martinez Palao, P. Diaz Muñoz, R. Blanco y Sanchez, J. Fernandez-Jimenez, G. Recuero Garcia and others – tried to describe in detail the purposes, the components, the means and the methods of moral education. According to their conviction, moral education should be aimed at the development of moral abilities given by a person from nature. Moral education provides for the formation of moral consciousness, moral feelings and will.

In Spanish pedagogical treatises at the turn of the XIX and XX centuries the concepts of "moral consciousness", "moral feelings", "will", "motives of behavior" were outlined; the ways and the means of formation of moral consciousness, moral feelings and will were determined; pedagogical advice and guidelines on the correct direction of personality moral development were given. Prominent Spanish educators, teachers' mentors, argued that outside of moral education a person will not form virtuous motives and intentions of behavior, will not develop willpower and will not strengthen character. They included in the content of moral education teaching of moral precepts and religious commandments to schoolchildren, realizing that "moral education" is a much broader process than "moral teaching". In the process of moral education, not only did a personality with a developed moral consciousness appear, but this personality had to be recognized and respected in society due to her charitable behavior, due to her socially useful activity. The authors of Spanish pedagogical treatises at the turn of the XIX and XX centuries defined whole range of moral and social responsibilities necessary to maintain social welfare, which should be learned by pupils in primary schools.

Key words: Spanish pedagogical treatises, Spanish educators, moral education, the content of moral education, moral abilities, moral consciousness, moral feelings, will.

УДК 37.034=134.2*18/19"
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2020/30-2.3>

Зайченко Н.І.,
докт. пед. наук,
професор кафедри загальної
та прикладної психології
ПВНЗ «Інститут екології економіки
і права»

Постановка проблеми в загальному вигляді. Питання морального виховання розглядалося в іспанській педагогіці на межі ХІХ–ХХ ст. суто у його зв'язку з релігійним і соціальним вихованням. Ідеал моральності людини трактувався іспанськими педагогами в контексті релігійного повчання, а соціальне виховання не уявлялося таким, що має сенс, без опанування основ моралі,

передовсім моралі релігійної (християнської). В окремих випадках, наприклад у вченні славетного іспанського педагога-богослова Р. Руїса Амадо (Ramon Ruiz Amado) [1], навіть вибудовувалася своєрідна ієрархія виховних напрямів, у якій на умовну вершину зводилося релігійне виховання, йому підпорядковувалося моральне виховання, а моральному (і відповідно, релігійному

вихованню) – соціальне. Визначення цілей і змісту виховання в іспанській педагогіці на межі XIX–XX ст. виходило із прочитання, розуміння і тлумачення католицької доктрини з окресленими в ній «тимчасовим» і «вічним» модусами людського буття. Моральне виховання у синтезі із релігійним і соціальним вихованням набувало в іспанській педагогічній думці глибинного онтологічного сенсу, воно мало слугувати і «тимчасовим», і «трансцендентальним» цілям буття. Чим правильніше людина буде дотримуватися правил християнської моралі, чим повніше стане віддавати свої життєві сили на вдосконалення суспільства, тим більше вона наблизиться до Божої благодаті, «вічного щастя», «небесного раю».

Проблема морального виховання завжди спряжена із розумінням ідеалу моральності людини. Роздуми про моральність обов'язково зачіпають поняття про добро, благо, справедливість, правду, свободу, совість, милосердя. Моральні цінності, на яких мала виховуватися людина, іспанськими педагогами на межі XIX–XX ст. черпалися зі Священного Писання (релігійна детермінанта). Засвоєння цих моральних цінностей людиною відповідно до педагогічних трактатів 1890–1910-х років мало ґрунтуватися на душевних природних здібностях індивіда, які можуть розвинути тільки під проводом добре організованого морального виховання в його поєднанні із соціальним і релігійним (соціальна детермінанта). Людина як носій моральних цінностей прагнути до постійного самовдосконалення, а відповідно, до вдосконалення соціуму, реалізуючи Божий задум про людське призначення (моральна детермінанта).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історію іспанської педагогіки періоду Реставрації монархії (1874–1931 рр.) досліджували такі відомі сучасні іспанські науковці, як М. Пуельєс Бенітес (M. Puelles Benitez), Б. Делґадо Кріадо (B. Delgado Criado), А. Капітан Діас (A. Capitan Diaz), Х. Геренья (J. Guereña), А. Тіана Феррер (A. Tiana Ferrer), О. Негрін Фахардо (O. Negrin Fajardo), А. Віньяо Фраґо (A. Vifao Frago), Р. Вальс Монте (R. Valls Montes) та інші. Окремі аспекти проблеми морального виховання в Іспанії на межі XIX–XX ст. висвітлено у працях сучасних дослідників: А. дель Мораль Віко (A. del Moral Vico), Х. Фернандеса Сорії (J. Fernandez Soria), М. Віко Монтеоліви (M. Vico Monteoliva), І. Паласіо Ліс (I. Palacio Lis) та інших.

Мета статті – з'ясувати, що становило зміст морального виховання людини відповідно до теоретичних положень визначних іспанських педагогів у виданих ними у 1890–1910-х роках працях-трактатах, призначених для підготовки вчителів шкіл початкового навчання в Іспанії.

Виклад основного матеріалу. Викладач педагогіки П. Креспі (Pedro Crespi) у трактаті «Елемен-

тарні замітки з педагогіки, або Основи виховання та методи навчання» (Пальма, 1891 р.) наголошував, що у процесі морального виховання в людини мають розвинути моральні здібності, а саме: воля, моральна свідомість та моральні почуття. Над формуванням волі дитини і спрямуванням її на благі діяння учитель повинен працювати постійно. Педагог повинен знати, що людській природі властиві певні інстинкти та прихильності, зокрема інстинкти наслідування, допитливості, колективності. Вони справляють значний вплив на розвиток дитячої душі. І вчителю необхідно дбати про те, щоби ці інстинкти спрямовувалися тільки на хороші вчинки [2, с. 56–57].

Моральна свідомість людини – це її «внутрішній голос, який постійно наполягає на необхідності виконання моральних обов'язків» [2, с. 58]. Моральна свідомість людини розвинеться поступово під впливом умов навколишнього середовища. Тому важливо, щоби у процесі морального виховання було створено спеціальні педагогічні умови, які дали б дитині змогу пізнавати, що є добро і лихо, добродійність і порок [2, с. 58].

Формування моральних почуттів – невіддільний складник морального виховання. Учитель має знати, що моральні почуття можуть бути благодійними (любов, справедливість, доброзичливість, милосердя, ніжність, слухняність, правдивість, люб'язність, щирість, довіра, дружба, повага, доброта та ін.) і лихими (гордість, пихатість, егоїзм, заздрість, неприязнь, гнів, ненависть, жорстокість, страх, помста, черствість та ін.) [2, с. 60].

На переконання П. Креспі, найперше, на що має звертати увагу учитель у процесі морального виховання, – це власний приклад. З урахуванням природної схильності дитини імітувати поведінку інших людей саме учительський приклад стане тим важливим орієнтиром для вихованця, який дасть змогу бачити й запам'ятовувати певні зразки добродійної поведінки. Приклад – це «жива і відчутна форма», і учитель повинен подбати про те, щоби то був добрий приклад [2, с. 57].

Потужним засобом морального виховання П. Креспі визначав формування звичок у дитини шляхом постійного повторення певних дій, доки дитина не почне виконувати їх із легкістю. За міркуванням іспанського педагога, звички формуються в людини дуже швидко й учителю необхідно враховувати це, своєчасно працювати над виробленням і закріпленням гарних звичок у дітей [2, с. 57–58].

У праці «Компендіум теоретично-практичної педагогіки» (Мурсія, 1893 р.) освітянина П. Мартінеса Палао (Pascual Martinez Palao) стверджувалося, що моральне виховання має спрямовуватися на плекання моральних здібностей – свідомості, розуму і волі, а також моральних почуттів. Формування моральної свідомості передбачає виховну

роботу над «здібністю розрізнати й судити про добро і лихо учинків» [3, с. 162]. Призначення моральної свідомості – попередження людини про необхідність чинення добрих дій і уникнення творення поганих. Механізм дії моральної свідомості, на думку П. Мартінеса Палао, побудовано так: після доброго вчинку людина отримує як винагороду – внутрішнє задоволення, після поганого – як покарання – муки совісті. Розвиток моральної свідомості – шлях до морального вдосконалення людини [3, с. 162].

Важливий складник морального виховання особистості – формування її волі як «здібності воліти чи не воліти» [3, с. 156]. Коли людина воліє, то вона наважується діяти. Воління може проявлятися у трьох формах (стадіях волі) – просте, відносне та розсудливе. Просте воління – це певна схильність людини діяти, але ця схильність не підтримується мотивами до дії. Відносне воління – пов'язане вже з наявністю мотивів і причин діяти. Коли ж людина ухвалює на основі цих мотивів і причин діяти остаточне рішення, її воління стає розсудливим [3, с. 156].

За твердженням П. Мартінеса Палао, вольове розсудливе діяння для людини – це завжди вибір, а вибір неможливий без свободи. Про це вислів Овідія «Бачу і схвалюю краще, а дотримуюся поганого», де «бачу і схвалюю краще» є не рішенням, а простим волінням, а «дотримуюся поганого» є вольовим (вільним) рішенням [3, с. 157–158].

На переконання П. Мартінеса Палао, саме виховання волі сприятиме формуванню характеру людини, чого так не вистачає в освіті. А характер – це ніщо інше, як «узгодження між думкою і справою, між проявленням волі і поведінкою індивіда» [3, с. 158].

У роботі «Педагогічні замітки» (Памплони, 1896 р.) викладача Вищої нормальної учительської школи у м. Вальядоліді П. Діаса Муньоса (Pedro Diaz Muñoz) йшлося про те, що у процесі морального виховання мають проявитися й укріпитися моральні здібності людини – воля, мотиви діяльності, пристрасті, інстинкти, моральні почуття та моральна свідомість [4, с. 106].

Особлива увага автора «Педагогічних заміток» зосереджувалася на тому, що вчитель повинен розібратися насамперед, з якими характеристиками і темпераментами дітей він має справу: апатична дитина чи енергійна, смілива чи сором'язлива, весела чи меланхолійна, відкрита чи замкнена – це ознаки темпераменту, даного людині від природи. Учитель не може змінити темперамент дитини на інший, але, визначивши його властивості в кожній дитині індивідуально, він зможе правильно спрямувати формування її характеру [4, с. 108].

Також, за настановами П. Діаса Муньоса, учитель має своєчасно подбати про правильне спря-

мування інстинктів дитячої душі. Педагог має знати, що є «хороші» інстинкти – це інстинкти допитливості, активності, колективності та інші; а є «погані», наприклад інстинкти егоїзму, жорстокості, привласнення. Завдяки оволодінню дитиною гарними звичками «погані» інстинкти щезають, а «хороші» – проявлятимуться з більшою силою. Зокрема, інстинкт активності дасть дитині змогу бути постійно зайнятою корисною справою – читанням, рахуванням, письмом; інстинкт допитливості – за його правильного спрямування дасть змогу дитині пізнавати добрі та красиві речі, шукати відповіді на запитання, які хвилюють; інстинкт колективності – уможливить розвиток у людини почуттів дружби, любові, гармонії, сердечності [4, с. 108–109].

Значне місце у своєму педагогічному трактаті П. Діас Муньос відводив аналізу питань виховання волі, які розглядалися ним у контексті висвітлення проблеми морального виховання. За судженням іспанського педагога, від сили волі залежить удосконалення всіх здібностей людини. «Воля – це влада», – проголошував П. Діас Муньос [4, с. 102].

Будь-якій вольовій дії передують мотиви – ідеї, знання, судження, пов'язані з цією дією. Необхідними елементами вольової дії є намір, рішення, вибір і виконання. Воля єдина у своєму роді, індивідуальна, необмежена, вільна, властива кожному індивідові. «Природа волі – чуття і вибір <...>, а засновується воля на розумі, бо поза розумом ми не можемо судити ні про добро, ні про правду речей», – констатував автор «Педагогічних заміток» [4, с. 104].

Засобами, якими володіє педагог для виховання волі, є, по-перше, шкільна дисципліна, адже вона дає змогу дитині звикати дотримуватися певних установлених правил, визнаних спільнотою необхідними; по-друге, праця, яка уможливує боротьбу з лінощами та слабкостями; по-третє, практика добродійностей, зокрема чесності та гарних звичок [4, с. 104–105].

Про те, що під час морального виховання в дитини має насамперед сформуватися сила волі, йшлося в «Елементарному педагогічному трактаті» (Мадрид, 1901 р.) видатного іспанського педагога-богослова, викладача Центральної нормальної учительської школи Р. Бланко Санчеса (Rufino Blanco y Sanchez). У роботі зазначалося, що основну увагу педагогів школи має бути сконцентрованою на формуванні гарних звичок у вихованців, адже «звичка – друга природа» [5, с. 104]. Шкільне середовище загалом сприяє закріпленню в дітей звичок гарних манер поведінки, звичок вірувати, сподіватися, співчувати та багатьох інших. Важливо привчати людину з дитинства до праці, працьовитість – це якість, яка закладається в початковій школі, а впливає на все життя людини. З раннього дитинства необхідно й боро-

тися з пороками, такими як егоїзм, брехня, лінь і деякі інші [5, с. 105–106].

Р. Бланко Санчес указував, що важливим джерелом морального виховання школярів стане особистий приклад учителя. Вихованці просто наслідуватимуть гарний приклад поведінки. Але оскільки вони можуть наслідувати й поганий приклад, то педагогові належить добре стежити за власними діями. Великого значення у виховному процесі варто надавати ознайомленню дітей із добрими прикладами та зразками поведінки славетних історичних діячів, мудреців, святих [5, с. 107–108].

У багатьох педагогічних трактатах межі XIX–XX ст. розкриття змісту морального виховання розпочиналося з аналізу педагогічних умов виховання волі. Формування волі у шкільному просторі розумілося визначними іспанськими педагогами як одне з найскладніших виховних завдань. Складність цього завдання пояснювалася тим, що на розвитку волі впливає багато факторів, серед яких головний – залежність волі від фізіологічних, емоційних, розумових і рухових властивостей конкретного індивіда. Поза вихованням волі не мислилося ні формування характеру особистості, ні набуття людського лику особою. Виховання волі дітей передбачало зосередження значної уваги шкільних учителів на цьому процесі, урахування ними багатьох важливих педагогічних і психологічних умов розвитку дитячої душі, тривалої педагогічної праці з вироблення вольових дій у поведінці вихованців. У більшості іспанських педагогічних трактатів межі XIX–XX ст. обстоювалася позиція: саме виплекана в багаторічній праці сила волі стане фундаментальною підвалиною міцного людського характеру, завдяки чому людина зможе долати всілякі життєві труднощі, які неминуче випадуть на її долю та не раз випробуватимуть її.

Зверталася увага й на значення правильного спрямування волі у виховному процесі, недопущення ні її пригніченості, ні її розгнужданості. Для цього, на думку П. де Алькантара Гарсії (Pedro de Alcantara Garcia), важливо у виховному процесі дотримуватися правила гармонійного поєднання свободи вихованця із владою педагога [6, с. 139–140]. Або, за твердженням Г. Рекуеро Гарсії (Galo Recuero Garcia), намагатися уникати двох крайнощів – з одного боку, постійного пригнічення дитячої волі і протиставлення їй іншого рішення; з іншого боку, постійного потурання дитячим примхам. Відповідальність за правильне виховання волі в дітей цілком лежить на педагогові. Останній має пам'ятати, як настановляв Г. Рекуеро Гарсія, – «заохочення і покарання будуть справжньою отрутою для розвинення волі, особливо в перші роки життя, коли воля не керується неухильними законами обов'язку. Ключ до виховання волі – у створенні гарних звичок» [7, с. 271–272].

Викладач Вищої учительської школи в м. Кордова Х. Фернандес-Хіменес (Jose Fernandez-Jimenez) у праці-трактаті «Судження з педагогіки» (Кордова, 1898 р.) зазначав, що брак морального виховання робить людину або нерішучою та слабкою, або капризною та впертою. Моральне виховання дає змогу людині по-справжньому набути свободи. Завдяки розвиненій моральній свідомості людина зможе діяти розумно і вільно. Тільки тоді вона поважатиме сама себе й поважатиме інших людей [8, с. 125].

Навчити людину відповідати за свої вчинки вважав основним ціннісним призначенням морального виховання визначний іспанський педагог, мовознавець Л. Парраль Крістобаль (Luis Parral Cristobal). Зміст морального виховання, за його педагогічною концепцією, має збігатися зі змістом релігійного виховання. Моральний закон людства – це Божа заповідь. «Нам заповідано ставитися з повагою і добром до іншої людини, жити чесно, поводитися добродійно й уникати пороків, допомагати нужденному, а також [заповідано] усім нам бути братами, гідними дітьми небесного батька», – писав Л. Парраль Крістобаль [9, с. 118].

У праці-трактаті «Педагогіка. Загальне виховання» (Валенсія, 1912 р.) викладач Валенсійської вищої учительської школи Г. Рекуеро Гарсія (Galo Recuero Garcia) зауважував, що індивід від природи має тільки зародки моральних здібностей, але розвинулися вони можуть під впливом соціального середовища. Саме тому необхідна цілеспрямована виховна робота з формування моральної свідомості та вироблення гарних звичок у людини. Моральність особистості залежатиме від того, які приклади та зразки поведінки з оточення вона отримує в дитинстві [7, с. 249].

У посібнику барселонського освітянина Х. Андреу (Jose Andreu у Folch) визначалося, що мораль передбачає виконання людиною обов'язків перед Богом, перед самою собою, перед собою подібними та перед суспільством. Обов'язки перед Богом – вірувати в нього, любити понад усе, підкорятися його волі, довіряти йому, захоплюватися ним і боятися його. Обов'язки людини перед самою собою – це «обов'язки стосовно власної душі і тіла». Людина має піклуватися про власну душу, розвивати розум шляхом набуття нових знань, удосконалювати волю. Обов'язки перед собою подібними – ґрунтуються на трьох заповідях Закону Божого: «Люби ближнього як самого себе; учиняй з іншими так, як хочеш, щоби учиняли із тобою; не роби іншому того, чого не хочеш, щоби робили тобі» [10, с. 94–95].

Щодо інших людина має діяти із милосердям, справедливістю та ввічливістю. Обов'язки перед суспільством становлять велику групу обов'язків і розподіляються на обов'язки перед подружжям, батьками, дітьми, учителями, учнями, господа-

рями, слугами, управителями, підлеглими. Наприклад, учитель зобов'язаний «старанно працювати, щоби навчити й виховати своїх учнів; настановити їх на шлях доброчинності; правильно повідомляти батькам про хиби в навчанні їхніх дітей» [10, с. 97–98]. Учні щодо своїх духовних наставників зобов'язані «поважати їх; слухатися їх; молитися за них» [10, с. 97].

Висновки. Відповідно до іспанських педагогічних трактатів межі XIX–XX ст. моральне виховання – один із ключових напрямів духовного виховання людини. Воно передбачає розв'язання складних педагогічних завдань гармонізації природних людських інстинктів; формування моральної свідомості особистості, її моральних почуттів, волі, характеру; вироблення в людини гарних поведінкових звичок; виховання і закріплення в людській свідомості прагнень і намірів поводитися доброчинно, виконувати суспільні обов'язки, дотримуватися Божих заповідей і реалізовувати власне призначення в житті. Моральне виховання як процес трансмісії моральних цінностей дає змогу людині призвичаїтися до суспільного укладу, інтегруватися у світ соціальних відносин; а як процес розкриття моральних здібностей уможливує вираження внутрішнього духовного ціннісного світу людини. Для іспанської педагогіки межі XIX–XX ст. джерело обох цих процесів – Бог. Саме тому іспанська школа, уподібнившись до церкви, спрямовувала людину до пізнання ірраціональних смислів, а не емпіричної реальності, до пізнання, заснованого на вірі, а не на досвіді. Однак і під значущим релігійним тиском школа не позбавляється своєї соціальної функції – прилучення людини до суспільного життя з його традиціями, звичаями,

нормами, суперечностями – живою тканиною людської взаємодії; а суспільна мораль не втрачає свого раціонального сенсу – обмеження свободної волі однієї людини свободною волею іншої.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Ruiz Amado R. La educacion moral. Barcelona : Libreria Religiosa, 1913. 574 p.
2. Crespi P. Nociones elementales de Pedagogia o principios de educacion y metodos de enseñanza segun el programa de esta asignatura en la Escuela Normal de Maestros de Baleares. Palma : Establecimiento tipografico de Juan Colomar y Salas, 1891. 206 p.
3. Martinez Palao P. Compendio de Pedagogia teorico-practica. Murcia : Libreria de D. Clotilde Santamaria, 1893. 300 p.
4. Diaz Muñoz P. Nociones de Pedagogia. Pamplona : Imprenta, Libreria de N. Aramburu, 1896. 250 p.
5. Blanco y Sanchez R. Tratado elemental de Pedagogia. Madrid : Imprenta Moderna, 1901. 333 p.
6. Alcantara Garcia P. Tratado de Pedagogia. Madrid : Saturnino Calleja, 1896. 440 p.
7. Recuero Garcia G. Pedagogia. Educacion General. T. 1. Valencia : Establecimiento tipografico "La Gutenberg", 1912. 363 p.
8. Fernandez-Jimenez J. Disertaciones de Pedagogia para uso de los alumnos de las escuelas normales y de los maestros de primera enseñanza. Cordoba : Imp. La Region Andaluza, 1898. 292 p.
9. Parral Cristobal L. Teoria completa de la educacion para los maestros y maestras. Valladolid : Imp. y Libr. Nacional y Extranjera de Andrés Martín, 1900. 158 p.
10. Andreu y Folch J. Historia Sagrada, Religion, Moral y Urbanidad. Nociones de estas asignaturas para los niños que concurren a las escuelas de primera enseñanza. Barcelona : Imprenta y Libreria de Montserrat, 1901. 111 p.